

**Министарство рада, запошљавања
и социјалне политике**

ПОЛАЗНИ ОКВИР
НАЦИОНАЛНЕ СТРАТЕГИЈЕ ПРОТИВ НАСИЉА
-РАДНИ ТЕКСТ-

Октобар 2005. године

Радна група за израду Оквира Националне стратегије против насиља:

1. Проф.др Вероника Ишпановић, Институт за ментално здравље
2. Ранка Вујовић, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике
3. Сузана Пауновић, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике
4. Јасмина Ивановић, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике
5. Марија Вујошевић, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике
6. Оливера Зечевић, Министарство унутрашњих послова Републике Србије
7. Весна Божовић-Милошевић, Први Општински суд у Београду
8. Зоран Павловић, Окружно јавно тужилаштво у Новом Саду
9. мр Ивана Стевановић, Центар за права детета (НВО)
10. Силвија Крањц, Центар за социјални рад Сомбор
11. Ивана Милосављевић-Ђукић, Прихватилиште за ургентну заштиту злостављане деце, Београд
12. Весна Брзев-Ђурчић, Министарство здравља Републике Србије

Посебну захвалност дугујемо Гђи Весни Пиперски Туцаков, Заменику Министра рада, запошљавања и социјалне политике, Гђи Славки Лакићевић, Помоћнику Министра и Гђи Татјани Чолин, Саветнику Министра које су испред Министарства рада, запошљавања и социјалне политике пружиле своју несебичну помоћ и подршку у изради овог документа.

САДРЖАЈ

I	ЗНАЧАЈ ДОКУМЕНТА	4
II	АНАЛИЗА СИТУАЦИЈЕ	4
	1. Обим и појавни облици насиља	4
	2. Законодавни оквир заштите од насиља	9
	3. Заштита од насиља у Србији у прошлости и данас	11
III	СТРАТЕШКИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА	15

I ЗНАЧАЈ ДОКУМЕНТА

Заштита од свих облика насиља представља основно људско право утврђено у међународним документима које је и наша земља ратификовала. Процес укључивања наше земље у европске интеграције захтева да се у остваривању и заштити основних људских права поштују највиши међународни стандарди који проистичу из тих докумената.

Израдом, усвајањем и реализацијом будуће Националне стратегије против насиља, Влада Републике Србије потврдиће своју решеност да истраје на путу реформи које ће обезбедити пун обим поштовања људских права свих грађана, а уједно испуњава своје обавезе које проистичу из докумената потписаних на путу придруживања Европској Унији и из до сада усвојених програмских докумената Владе Републике Србије, као што су Стратегије за смањење сиромаштва и Национални план акције за децу.

II АНАЛИЗА СИТУАЦИЈЕ

II.1. Обим и појавни облици насиља

Неповољне социјалне и друштвене околности у последњој деценији прошлог и почетком овог века изложиле су становништво Републике Србије повећаном ризику од насиља и истовремено су битно умањиле способност породице и могућности друштва у целини да обезбеде сигурност и заштиту од разних видова насиља и злоупотребе. Посебно су угрожене најосетљивије групе, а то су: деца, жене, стари, особе са посебним потребама, избеглице.

Тешко је дати тачне податке о стварним размерама насиља које трпе грађани/појединци у нашој земљи, нарочито његових прикривених облика (насиље у породици, у институцијама за смештај корисника, према деци, особама са инвалидитетом, старим особама и сл.), с обзиром да не постоји јединствен систем евидентирања и праћења ове појаве. Дубље задирање у проблем показује да је повремено откривање појаве само «врх леденог брега». Постојећи подаци указују на тренд повећања породичног насиља и вршњачког насиља.

Прецизних обједињених података о учесталости насиља у нашем друштву нема с обзиром да институције које се баве проблемима насиља користе различите параметре за сагледавање и регистровање појаве. Постојећи подаци Министарства унутрашњих послова РС, правосудних органа, центара за социјални рад, појединих здравствених установа као и невладиних организација које се баве заштитом од насиља, иако непотпуни, ипак указују да су сви видови и облици насиља (физичко, сексуално, психичко, економско) у порасту.

Према подацима *Министарства унутрашњих послова Републике Србије*, од ступања на снагу измена и допуна Кривичног закона РС у фебруару 2002. године, до краја априла 2005. године, припадници полиције поднели су 2.822 кривичне пријаве због кривичног дела насиља у породици, који се први пут санкционише овим Законом (чл. 118а). Највећи број ових дела регистрован је у 2004. години - 1176, док је у 2003.

*Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода, Конвенција УН о правима детета, Факултативни протокол о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији, Конвенција о елиминисању свих облика дискриминације жена, Међународни пакт о грађанским и политичким правима, Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима, Међународна конвенција о сузбијању трговине белим робљем, Допунска конвенција о укидању ропства и трговине робљем и установа и праксе сличне ропству, Конвенција о сузбијању трговине женама и децом, Конвенција о сузбијању и укидању трговине лицима и експлоатације других.

години износио 866, а у прва четири месеца 2005. године 465. Извршиоци ових кривичних дела су најчешће биле особе мушког пола (96,9%), а у 19,1% се радило о малолетним учиниоцима. Особе оштећене овим кривичним делима (2.855) су далеко чешће женског пола (80,8%), а у 10,5% су то биле малолетне особе. Међу њима 179 су била деца узраста испод 14 година. Није било разлике по полу међу оштећеним малолетницима.

Ради бољег сагледавања проблематике насиља, поред података о породичном насиљу, износимо и податке Министарства унутрашњих послова РС који се односе на сродна кривичних дела и прекршаје са елементима насиља.

На територији Републике Србије у периоду од јануара 2000. године до децембра 2004. године, регистровано је 23.116 сродних кривичних дела. Међу њима су најучесталија кривична дела *против живота и тела*, и то: тешке телесне повреде (8134), лаке телесне повреде (8.041) и угрожавања опасним оруђем при тучи или свађи (7435). По учесталости затим следе кривична дела *против достојанства личности и морала*: и то силовање (871), блудне радње (696), трговина људима (294), противприродни блуд (254), обљуба или противприродни блуд са лицем које није навршило 14 година (244) и искоришћавање малолетних лица за порнографију (3). Затим следе кривична дела *против брака и породице* и то запуштање и злостављање малолетног лица (241), заснивање ванбрачне заједнице са малолетним лицем (214) и одузимање малолетног лица (54).

Међу кривичним делима *против слобода и права грађана* регистровано је 653 случаја угрожавања сигурности и 423 случаја противправног лишавања слободе. У 239 случајева регистровано је посредовање у вршењу проституције, од чега су 23 дела извршена према малолетном женском лицу, или употребом силе, претње или обмане. Регистровано је такође и 15 случајева заснивања ропског односа и превоза лица у ропском односу и 3 случаја приказивање порнографског материјала.

Наведеним кривичним делима оштећено је 23.138 лица, од којих је 5.484 (23,7%) женског пола. Међу оштећенима су и 4.534 малолетна лица, од којих је 2.763 адолесцента, а 1.771 или скоро 40% деце старости испод 14 година. Посебно забрињава и чињеница да су међу оштећенима наведеним делима регистрована и 752 лица старија од 70 година живота.

Због извршења ових кривичних дела припадници полиције су поднели кривичне пријаве против 24.847 извршилаца, од којих је 93,9% (23.341) особа мушког пола. Такође, од укупног броја учинилаца 3.507 или 14,1% су малолетна лица, међу којима је 409 деце старости испод 14 година.

Осим одредбама Кривичног закона Републике Србије и Основног кривичног закона, различите врсте насиља санкционишу се и одредбама Закона о јавном реду и миру. Према подацима наведеног министарства, у периоду од 2000. године закључно са априлом месецом 2005. године извршено је укупно 383.345 прекршаја са елементима насиља. Најбројнији (85,5%) су прекршаји члана 6. наведеног закона: свађа и вика; угрожавања сигурности другог лица; претња, вређање или злоупотреба другог; вршење насиља над другим; изазивање туче и учествовање у њој. Затим следе прекршаји из члана 12. и то просјачење и скитничење (11,7%)..

У истом периоду евидентирано је укупно 1846 прекршаја одавања проституцији или уступање просторија ради проституције.

Републички завод за статистику Србије располаже одређеним подацима који се односе на кривична дела која су процесуирана од стране правосудних органа на територији Републике Србије, али не поседује податке за кривично дело насиља у породици из чл.118а, Кривичног закона усвојеног фебруара 2002. године, као ни податке о кривичним делима против брака и породице из новог Породичног закона који је ступио на снагу 1. јула 2005.

Ипак, позитивни ефекти увођења кривичног дела насиља у породици у Кривични закон (чл. 118а КЗ) се већ назире. Према подацима Округног јавног тужилаштва у Новом Саду, која се односе на територију јужнобачког округа, у току 2004. године у Општинским јавним тужилаштвима примљено је 50 кривичних пријава за насиље у породици, а у првој

половини 2005. године 53 кривичне пријаве. Највећи број поднетих кривичних пријава је процесуиран и донета је осуђујућа пресуда.

О обиму и појавним облицима насиља можемо да судимо и на основу постојећих података *Републичког завода за статистику Србије* који се односе на кривична дела против живота и тела, као и слобода и права грађана. Према подацима за период од 1998. године до 2002. године, број пунолетних учинилаца кривичних дела био је у постепеном порасту и износио је у 2000. години 84.143 (осуђено 31.949), у 2001. години 93.431 (осуђено 33.168), у 2002. години 104.061 (осуђено 33.675). Међу учиниоцима кривичних дела порастао је и број учинилаца кривичних дела против живота и тела и износио је у 2000. год. 5.174 (осуђено 3.520), у 2001. години 5.637 (осуђено 3.857), у 2002. години 5.425 (осуђено 4.015).

Када су малолетници у питању, број учиниоца кривичних дела у 2002. години износио је 3.251 (осуђено 2.322). Традиционално, најзаступљенија су имовинска кривична дела и њих је учинило 2.374 малолетника (осуђено 1.856), затим следе кривична дела против живота и тела са 369 извршилаца (осуђено 220), и најзад, кривична дела против достојанства личности и морала са 39 извршилаца (осуђено 13).

У 2003. години број поднетих кривичних пријава против малолетних извршилаца био је 2.415, а изречено је 2.080 кривичних санкција, док је број поднетих захтева за покретање припремног поступка износио 3.089. Најбројнија су и даље имовинска кривична дела (73,3%), затим следе кривична дела против живота и тела (12,7%), док на сва остала кривична дела отпада 13,9%.

Ови подаци указују на пораст удела кривичних дела против живота и тела у укупном броју кривичних дела чији су починиоци малолетници. У 2002. години тај удео је износио 9,4%, а у 2003. години 12,7%.

О порасту насиља које врше малолетници и то према вршњацима, старијим лицима, члановима породице и другим особама, говоре и подаци Одељења за малолетнике Првог општинског суда у Београду. Према тим подацима, у 2001. години поднето је 45 захтева за покретање припремног поступка против малолетника због наношења тешких телесних повреда (чл. 53 КЗ), у 2002. години 98, у 2003. години 52, и у 2004. години 117 захтева. У порасту је и број кривичних дела “учествовање у скупинама које изврше насиље” (тзв. хулиганство). У 2001. години је по том основу поднето свега 2 захтева, у 2003. години се тај број попео на 23, а у 2004. на 21 захтев.

Подаци којима располажу социјалне и здравствене установе о насиљу према женама, деци, старима и особама ометеним у развоју, су још непотпунији и мање систематизовани. Основни разлог је непостојање јединственог механизма и критеријума за регистровање ових података, али је сигурно да и недовољна сензитивност запослених у овим службама за препознавање појаве доприноси њеној недовољној “видљивости”. Ипак, последњих година је направљен изванредан помак и у појединим срединама установљене су службе или тимови за заштиту најугроженијих група становништва односно за помоћ жртвама насиља. Износимо податке неких од ових служби који су нам били доступни.

У *Градском центру за социјални рад у Београду* регистровано је 2001. године 277 случајева насиља над децом, а 2002. године 1.042 случаја (укупно 1319 случајева).

Према подацима *Прихватилишта за ургентну заштиту зостављене деце*, које је основано крајем децембра 2002. године од стране Министарства за рад, запошљавање и социјалну политику, као посебна ОЈ Центра за заштиту одојчади, деце и омладине у Београду, у Прихватилишту је од 2003. године до данас збринута 102 детета и адолсцената, оба пола. Доминантни разлози издвајања деце из породичног окружења били су: занемаривање до животне угрожености (као последица болести родитеља, лошег социоекономског статуса, издржавања затворске казне) код 28 деце и младих; физичко зостављање код 53; сексуално зостављање код 19 и емоционално зостављање код 2 детета. Занемаривање и емоционално зостављање било је присутно у свим случајевима, удружено са другим видовима зостављања. У 17 случајева центри за социјални рад поднели су

надлежном органу унутрашњих послова пријаву против злостављања деце.

Центар за социјални рад у Сомбору у сарадњи са локалном полицијом и здравственим центром, установио је 2003. године 24-часовну службу помоћи жртвама насиља. Ова служба забележила је у току 2004. године 560 случајева насиља у породици на територији општине Сомбор. Насиљем у тим породицама, директно или индиректно, обухваћено је 1.950 особа, међу којима 69% чине одрасли, а 315 су деца. Насиље је подједнако учестало у градској и сеоској средини. Најучесталије је насиље над женама (47%), затим насиље одрасле деце над остарелим родитељима (33%), узајамно насиље између одрасле деце и родитеља (23,5%), затим насиље родитеља над малолетном децом (18,8%) и над одраслом децом (14,4%), и најзад, насиље малолетне деце над родитељима (10,29%).

Подаци Центра за социјални рад у Прибоју и у Пријепољу су такође значајни јер је у тим општинама током 2004. године спровођен програм едукације и успостављања локалних тимова за заштиту деце од насиља (УНИЦЕФ).

У Центру за социјални рад у Прибоју током 2004. године регистровано је 207 жртава насиља и то 56 случајева психофизичког злостављања, 17 случајева физичког злостављања, 80 емоционалног злостављања, 7 сексуалног злостављања. и 38 случајева занемаривања. У истом периоду поднето је 47 кривичних пријава против злостављања.

У Центру за социјални рад у Пријепољу регистровано је у задњих 5 година 1.508 деце која су била жртве насиља, и то: 2001. године 247 деце, 2002. године 284 деце, 2003. године 319 деце, 2004. године 475 деце и у првих 6 месеци 2005. године 183 деце. Број хитних интервенција у 2004. години био је 40, број интервенција у породици 195, број позива на СОС телефон био је 56, а број процесуираних случајева у правосуђу износио је 10.

Центар за социјални рад Лесковац у оквиру Прихватилишта за децу и жене жртве насиља у породици збринуо је у последњих 18 месеци 42 особе, међу којима и 22 детета.

Најоскуднији су подаци о насиљу над старим и над инвалидним особама, иако је познато да су ове особе под високим ризиком за злостављање и занемаривање услед физичке слабости, лошег здравственог, психичког и социо-економског статуса, често слабих комуникационих способности и зависни од бриге других особа. Подаци Центра за социјални рад у Сомбору указују да се од укупног броја годишње пријављених случајева злостављања 12,6% односи на старе особе. Од особа са инвалидитетом које су пријавиле насиље преко 50% су особе са физичким инвалидитетом, које највише зависе од туђе помоћи, а у исто време имају најограниченији приступ службама и услугама.

Драгоцени извор података о учесталости насиља у нашој средини представљају невладине организације које су у протеклих десет година веома активне у пружању помоћи жртвама насиља, нарочито женама и деци.

Према подацима *Аутономног женског центра*, у трогодишњем периоду (2000.-2002.), 1.550 жена се обратило Центру за помоћ због насиља у породици. На основу анализе података узетих од њих 697 добијена је следећа пројекција стања: најчешће жртве насиља су жене средње животне доби између 26 и 45 година, готово свака друга жена је удата (43,50%), а свака четврта жена из овог узорка је разведена али и даље доживљава насиље, најчешће од стране бившег партнера. Најчешће је присутно психичко насиље (89,93%), затим физичко (69,7%), економско (23,5%) и сексуално насиље (20,8%), а 437 жена из поменутог узорка су претрпеле више врста насиља.

У посматраном узорку починиоци насиља у породици су далеко најчешће мушкарци (92,5%), и то скоро половину чине брачни партнери (47,9%), затим 13,1% су бивши супрузи, а 6,3% су партнери. Од мушких сродника најчешће су насилни отац (9,4%) и син (6,5%).

Од укупног броја жена њих 85 су се директно обратиле за помоћ због сексуалног насиља, и то 87% пријавило је једну врсту сексуалног насиља, а готово свака десета жена (9,4%) је пријавила две или више врста насиља. Најчешће је присутно силовање (89,4%), инцест (15,2%) и сексуално узнемиравање (9,4%). Сви регистровани починиоци сексуалног насиља су били мушког пола и највећи број њих су били познати жени (87,3%).

СОО телефон и Центар за девојке је објавио податак да је међу 567 испитаних ученика било 72% оних који су били жртве неке врсте насиља. Деца су највише изложена вршњачком насиљу.

Десетогодишњи подаци *Инцист Траума Центра у Београду*, чија служба прима у просеку 7 пријава сексуалног насиља недељно указују на следеће:

- од четворо деце која су сексуално злостављана, три су девојчице и један дечак,
- просечни узраст првог инцидента злостављања је 9 година и 2 месеца,
- од 5 починилаца сексуалног злостављања деце, 4 су мушкарци и 1 жена,
- у 39% случајева починилац сексуалног злостављања је отац, а у 53% починилац је фигура оца (отац, очух, хранитељ, усвојитељ),
- у 26 % случајева починилац сексуалног злостављања је према детету користио и физичку силу,
- период до обелодањивања сексуалног злостављања је вишеструко дужи када је починилац особа из породице,
- више од 40 % старијих адолесценткиња / адолесцената и одраслих жена обраћа се за помоћ тек више година након што се сексуално злостављање завршило.

Охрабрује податак да се период од првог инцидента злостављања до обелодањивања скраћује: 1995. године је он износио у просеку више од 15 година, док у последње три године износи 4 године и 8 месеци, што говори о бољем препознавању проблема и већој доступности служби за помоћ жртвама насиља,

Податак који забрињава јесте да се 10,6% случајева пријављених у периоду од септембра 2003. до септембра 2004. односи на физичко и емоционално злостављање деце од стране помагача у установама где се деца налазе на трајном смештају (најчешће домови за децу без родитељског старања, а затим и установе где су смештена деца ометена у развоју, укључујући тзв. специјалне школе).

Званични подаци о злостављању и занемаривању деце која се налазе на институционалном смештају, трајно или привремено, врло су оскудни с обзиром да још увек није успостављан систем обавезног евидентирања и праћења ове појаве. Чињеница је да је последњих неколико година обелодањено у медијима више врло драстичних случајева сексуалног и физичког злостављања деце у институцијама или у хранитељим породицама, од којих су неки завршили фатално.

О димензијама појаве злостављања деце у институцијама можемо судити на основу ретких истраживања која су вршена у нашој средини. У оквиру истраживања Специјалне болнице за церебралну парализу и развојну неурологију анкетирани су хендикепирани деца и запослени у 11 институција за децу ометену у развоју у Србији. Међу анкетираним децом 62% је дало податак да је присуствовало насиљу особља према деци, 8% је изјавило да се то дешавало врло често а 3% да се то дешавало свакодневно. Најчешћи облици насиља које су деца сама доживела у институцијама или су му присуствовала, били су вребање (51%), псовање детета (43%), ћутање и намерно игнорисање (42%), шамари (41%), гурање, вучење, чупање (24%), габање предметом (23%), батинање предметом (10%), лишавања хране и спавања (7%).

При тумачењу свих горе наведених података треба имати у виду да они само једним делом одражавају стварни пораст насиља у нашем друштву, а другим делом су ефекат недавно извршених измена законске регулативе и веће ефикасности правосудног система.

Очигледно је, такође, да је један од предуслова за адекватно планирање и спровођење мера за спречавање и заштиту од насиља и праћење њихових ефеката, успостављање јединствених критеријума и начина регистровања појаве насиља у свим релевантним службама и обезбеђивање механизма за њихову обраду на локалном, регионалном и централном нивоу.

II. 2. Законодавни оквир заштите од насиља

Законодавство Републике Србије припада у групу тзв. монистичких система, што значи да су ратификоване међународне конвенције саставни део унутрашњег правног система и могу се примењивати непосредно.

Све одредбе које регулишу заштиту од насиља установљене су у оквиру два подсистема: грађанског и кривичног. У оквиру грађанског законодавства заштита од насиља обезбеђује се кроз породично-правну заштиту, радно законодавство и прописе који регулишу систем социјалне заштите, здравства, образовања и васпитања.

У оквиру кривичног законодавства заштита од насиља обезбеђује се кроз материјално и кривично-процесно право, као и низом посебних прописа.

Породично-правна заштита

Породични закон усвојен је од стране Народне Скупштине Републике Србије 17. фебруара 2005. године. Објављен је у *Службеном гласнику РС*, бр. 18/05 и примењује се од 1. јула 2005. године.

Новим Породичним законом Републике Србије установљена је обавеза државе да предузима све потребне мере за заштиту детета од занемаривања, од физичког, сексуалног и емоционалног злостављања, те од сваке врсте експлоатације (члан 6. ПЗ РС), као и обавеза свих дечијих здравствених и образовних установа, установа социјалне заштите, правосудних и других судских органа, удружења и грађана да обавесте јавног тужиоца или орган старатељства о потреби и разлозима за заштиту права детета (чл. 263. ПЗ РС). Породични закон чланом 10. забрањује насиље у породици и детаљно уређује питања дефинисања насиља у породици (као понашање којим један члан породице угрожава телесни интегритет, душевно здравље или спокојство другог члана породице), круга лица којима се обезбеђује право на заштиту, мере заштите и правила посебног судског поступка.

Радно-правна заштита

Закон о раду Републике Србије објављен је у *Службеном гласнику РС*, бр. 24/05, а ступио је на снагу 23. марта 2005. године.

Законом о раду Републике Србије прописана је забрана узнемиравања лица која траже запослење као и запосленог. Под узнемиравањем се подразумева свако нежељено понашање везано за полну припадност, језик, расу или друге различитости (инвалидност, социјално порекло, брачни статус, сексуално опредељење, политичко или друго уверење или неко друго слично својство), а које има за циљ повреду достојанства лица које траже запослење као и запосленог, изазивајући страх или ствара непријатељско, понижавајуће или увредљиво окружење.

Повреда ових норми се прекршајно и кривично санкционише.

Прописи о образовању и васпитању

Законом о основама система образовања и васпитања Републике Србије, који је ступио на снагу 2003. године (*Службени гласник РС*, бр. 62/03 и 64/03) забрањено је физичко насиље и вређање личности деце (члан 46. став 3.). Овакав облик понашања (физичко кажњавање, морално, сексуално или на други начин учињено злостављање, односно вређање деце, ученика и запослених које се понавља и утиче на процес образовања) сматра се тежом повредом из радне обавезе за коју се може изрећи и мера престанка радног односа уколико је наведена повреда учињена умишљајем или из свесног нехата, односно уколико нису утврђене олакшавајуће околности за запосленог. У осталим случајевима може се изрећи новчана казна (члан 131. став 1. тачка 2. и 3.; став 2.). Такође, овим законом експлицитно је гарантовано право детета и ученика на заштиту од дискриминације и насиља (члан 95. став 1. тачка 4.). У смислу наведеног, у случају угрожавања, омаловажавања и дискриминисања група и појединаца по основу расне, националне, језичке, верске или полне припадности,

психичке или физичке конституције, социјалног или културног порекла, односно политичког опредељења, предвиђено је новчано кажњавање установе (члан 145. став 1. тачка 3.).

Материјално кривично законодавство

Инкриминисане радње са елементом насиља груписане су у више глава (Основни кривични закон и Кривични закон Републике Србије): против живота и тела, против слобода и права човека и грађанина, достојанства личности и морала, против брака и породице, против јавног реда и правног саобраћаја. Изменама и допунама Кривичног закона Републике Србије марта 2002. године установљена су три нова кривична дела: насиље у породици (члан 118а. КЗ РС), искоришћавање малолетног лица за порнографију (члан 111а. КЗ РС) и трговина људима (члан 111б. КЗ РС). Изменама из 2003. године установљено је и кривично дело: сексуално узнемиравање (члан 120а КЗ РС). Измене и допуне Кривичног закона Републике Србије објављене су у *Службеном гласнику РС*, бр. 67/03.

Насиље усмерено према посебно угроженим групацијама представља тежи облик основног облика кривичних дела. Нека кривична дела и постоје само ако је насиље извршено према малолетним лицима, инвалидима или немоћним лицима. Сама припадност овим угроженим групама код појединих кривичних дела представља искључиви основ њиховог постојања, односно овај статус представља околност која оформљује квалификовани облик основног облика кривичног дела. Пол учиниоца или жртве су такође конститутивни елементи појединих кривичних дела.

И други прописи садрже посебне инкриминације са елементом насиља (Закон о јавном реду и миру РС *Службени гласник РС*, бр. 51/93, Закон о јавном информисању *Службени гласник РС*, бр. 43/03, Закон о радио дифузији *Службени гласник РС*, бр. 42/02, и Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама *Службени гласник РС*, бр. 67/03).

Процесно кривично законодавство

Положај жртава насиља регулише се одредбама Законика о кривичном поступку (*Службени лист СРЈ*, бр. 70/01 и 68/02 и *Службени гласник РС*, бр. 58/04 од 28. маја 2004. године.

Закоником о кривичном поступку (чл. 102. ст. 4.) је предвиђено да код саслушања малолетног лица, нарочито ако је оно оштећено кривичним делом, треба поступати обазриво, да се саслушањем не би штетно утицало на психичко стање малолетника. Ово саслушање, ако је то потребно, може се обавити уз помоћ педагога, психолога и обавезно родитеља. Такође, малолетно лице, које с обзиром на узраст и душевну развијеност није способно да схвати значај права не мора се саслушати као сведок. Изузетак постоји у случају уколико то окривљени захтева (чл. 98. ст. 3. ЗКП). Такође, (чл. 101.) предвиђено је да се сведоци који се због старости, болести или тешких телесних мана не могу одазвати позиву суда, могу саслушати у свом стану.

Слабости важеће регулативе

Независно од прокламованог монистичког приступа важења међународних уговора органи који примењују прописе придржавају се углавном домаћих закона, тј. унутрашњих прописа, док норме међународног права остају без непосредне примене, углавном само на нивоу општих начела.

Поједине законске одредбе (материјалног кривичног законодавства) и даље садрже анахрона и на конзервативном моралу заснована решења, а ово се нарочито односи на групу кривичних дела којима се штити полни интегритет жртава насиља.

У процесном праву требало би побољшати положај оштећеног жртве, који је стављен у неповољнији положај у односу на учиниоца кривичног дела насилника. Реч је о непостојању процесних гаранција за спречавање секундарне виктимизације, кроз

вишеструко испитивање жртве као сведока, односно немогућности коришћења савремених техничких помагала (за пренос слике и звука, аудио и видео записа итд.) која треба да омогуће поступак којим се штити интегритет жртве као оштећеног.

Код породично-правне заштите недостаје конкретизација општих решења јер нису развијени механизми којима се омогућава да неко право буде операционализовано у пракси.

Решења радног законодавства су потпуно нова и у овом тренутку нема података о њиховим ефектима у пракси.

Прописи из области образовања по први пут експлицитно санкционишу физичко и психичко насиље над децом али у пракси још увек немамо података о њиховој непосредној примени.

Из наведеног следи да разуђеност норми којима се уређују питања заштите од насиља не обезбеђује адекватну заштиту те је потребно успоставити њихово усклађивања у циљу стварања јединственог система како на нормативном нивоу, тако и у пракси.

II.3. Заштита од насиља у Србији, у прошлости и данас

У нашој земљи, као и у многим другим земљама Европе, нарочито југоисточне Европе, појам “заштите” подразумевао је политику и све мере којима се унапређује добробит и благостање деце, жена, старих и других вулнерабилних група, за разлику од англосаксонских земаља у којима се појам заштите првенствено односио на активности везане за заштиту од насиља, злостављања и занемаривања. У складу са таквом оријентацијом, држава је после II светског рата издвајала значајна средства за унапређење положаја деце, жена и старих о чему сведоче и бројне здравствене, образовне и социјалне службе и институције које су развијане.

Међутим, породично насиље уопште, а посебно сексуално насиље према женама и деци представљало је табу тему и било је негирано од стране друштва па чак и од стране самих професионалаца. Ова чињеница је била видљива у законима, организацији служби и пракси стручњака у систему социјалне заштите као и у њиховој едукацији. Однос државних институција према породици и деци у случајевима злостављања и занемаривања деце варирао је између крајњег неповерења државе према породици, што је резултирало преузимањем бриге о деци од стране државе, смештајем деце у институције, па до тенденције да држава препушта највећи део бриге о деци родитељима, и уплиће се само када родитељи драстично «оману» у тој својој функцији.

У систему социјалне заштите који је интензивно развијан код нас почев од раних шездесетих година прошлог века, Центри за социјални рад су имали законска овлашћења органа старатељства односно одлучивања о поступању са децом која су напуштена, занемарена, ометена у развоју, која су у сукобу са законом, лишена родитељског старања, као и децом чији развој је угрожен због хроничног конфликта или развода родитеља. Центар за социјални рад имао је широка овлашћења нпр. да измести дете из породице и смести га у другу, хранитељску породицу или институцију уколико процени да је то у интересу заштите детета. Међутим, постојао је велики раскорак између широких законских овлашћења Центара за социјални рад и њихове способности да заштите злостављано и занемаривано дете и делују у складу са принципом најбољег интереса детета.

Службе су биле још не-ефикасније када се радило о насиљу према женама док насиље према старим особама и према инвалидима није било препознато као могући проблем.

Разлози недовољне ефикасности система у односу на проблем насиља су сигурно вишеструки што се може врло јасно видети на примеру заштите деце од злостављања и занемаривања.

Један од узрока не-ефикасности заштите деце јесте непрепознавање појаве и непридавање значаја овом проблему у систему бриге о деци, посебно у систему социјалне заштите, што се види из чињенице да злоупотребљавана и занемаривана деца нису издвојена као посебна категорија корисника о којима је Центар за социјални рад дужан да

води бригу и евиденцију. Међу 52 категорије корисника Центара за социјални рад налазе се деца лишена родитељског старања, деца у институцијама, у хранитељским породицама или на усвојењу, затим деца из дисфункционалних породица (у процесу развода), деца ометена у развоју и деца у сукобу са законом, али се нигде не помињу злостављана и занемарена деца иако пракса указује да су многа од наведене деце под високим ризиком или су биле жртве тешког злостављања и занемаривања у прошлости. Злостављана деца остају скривена, невидљива и непрепозната међу другим категоријама деце.

Ситуација је била слична и у здравству где се дијагноза физичке и сексуалне злоупотребе детета постављала изузетно ретко. По правилу су се користиле дијагнозе које се односе на последице злостављања и занемаривања, нпр. поремећај понашања детета, покушај самоубиства, депресивно реаговање и слично а без означавања злостављања и занемаривања као узрока ових поремећаја.

„Невидљивост“ злостављане и занемарене деце у овим службама јесте разлог што не располажемо ни приближно тачним подацима о учесталости и врстама злостављања и занемаривања деце у нашој средини, нити смо у могућности да на адекватан начин пратимо исход као и ефекте предузетих мера.

На неефикасност заштите деце утицало је и непостојање санкција за неизвршавање законом прописане обавезе пријављивања сумње на тешку злоупотребу и занемаривање детета као и незаштићеност онога који пријављује случај.

Затим, службе као и средства за бригу о деци биле су централизоване и „затворене“ унутар својих сектора (здравство, образовање, социјална заштита). Није постојала права интерсекторска сарадња а комуникација међу институцијама била је оптерећена сложеном бирократском административном процедуром. При таквој организацији стручњаци Центара за социјални рад су често бивали остављени да сами носе тешко бреме сложених случајева заштите злостављане деце који, по својој природи захтевају висок ниво сарадње и поделу одговорности међу релевантним службама. Дугорочно, оваква ситуација је доводила до фрустрације особља свих служби, а посебно у центрима за социјални рад, доприносила јачању њихових отпора и водила у крајњем случају, синдрому изгарања и научној беспомоћности.

Још један од узрока неефикасности у заштити деце био је и недостатак специфичних знања и вештина стручњака у области превенције, третмана заштите и праћења злостављане и занемарене деце.

Ставови друштва и пракса стручњака у односу на проблем насиља, посебно према деци, почели су поступно да се мењају током протекле деценије рата и кризе на простору бивше Југославије. Кључни моменат који је довео до сензибилизације друштва и до промене ставова био је непосредни сусрет великог броја стручњака свих профила који раде са децом (лекари, психолози, наставници, васпитачи) с последицама које су ратна искуства и изложеност хроничном лишавању и насиљу оставила на децу. Велики број стручњака био је укључен у разне психосоцијалне програме намењене првенствено деци избеглицама, али и свој деци угроженој ратним окружењем и социјалном кризом. Примењујући стечена знања и вештине у пракси обучени стручњаци су почели учестало да препознају насиље над децом, у породици, у школи, у институцијама.

У том периоду бројне владине и невладине организације и академске институције - Институт за ментално здравље, Факултет политичких наука, Центар за права детета и друге - уз подршку републичког министарства надлежног за питања социјалне заштите, УНИЦЕФ-а, Фонда за отворено друштво, *Save the Children* и других међународних организација започеле да раде на сензибилизацији јавности, јачању компетентности стручњака и развоју мреже за спречавање и заштиту деце од злоупотребе и занемаривања.

Објављена су и прва искуства из истраживања и примене едукације и формирања мултидисциплинарних тимова за заштиту деце, а група аутора Центра за права детета написала је и први Приручник за рад на заштити деце у социјалним и сродним службама.

Као резултат ових промена почео је да расте број деце која се препознају као злостављана и занемарена и формирани су први мултидисциплинарни тимови за заштиту деце у неким центрима за социјални рад и здравственим установама. Тако је, на пример, у центрима за социјални рад у Београду 2001. године препознато 265 злостављане и занемарене деце и пружена им је помоћ, а у 2002. години овај број је порастао на 973 деце. У истом периоду, у Институт за ментално здравље, у новоформирани Одсек за заштиту деце од злостављања и занемаривања упућено је 395 деце са тешким и сложеним облицима злостављања и занемаривања ради процене и третмана психолошких последица.

Други моменат, који је значајно допринео јачању опште друштвене свести о праву на заштиту од свих облика насиља, биле су активности невладиних организација за помоћ женама жртвама сексуалног, али и других облика насиља. Почетком 90-тих година почиње са радом први СОС телефон у Београду, формира се Аутономни Женски Центар, Инцест Траума Центар, Саветовалиште против насиља у породици, а затим се мрежа невладиних женских организација шири и у унутрашњости Републике. Захваљујући овим организацијама постепено се мења друштвена свест о правима жене и проблем сексуалног насиља према женама и деци постаје јавни проблем. Истовремено, њихове активности постају путоказ за један нови модел сарадње организација и институција у локалној заједници у заштити од насиља у породици. Тако на пример, од јуна 2001 године функционише «Мрежа поверења против насиља заснованог на родној припадности» чији је оснивач и координатор Инцест Траума Центар. Мрежа поверења је интервентни тим практичара различитих профила из 15 владиних и невладиних институција и организација из Београда и других градова у Србији (Краљево, Суботица, Крушевац) који пружају помоћ (психолошку, правну, социјалну, здравствену и другу деци и одраслим жртвама насиља).

Следећи значајан чинилац у развоју компетенције за суочавање са проблемом насиља уопште, а посебно према деци и женама, били су сусрети и размена искустава са стручњацима из других земаља у којима систем заштите од насиља постоји већ више деценија, као што су Холандија, Норвешка и Шведска, Велика Британија, САД. Захваљујући подршци влада ових земаља, УНИЦЕФ-а и других међународних организација, путем разних пројеката, пружена је могућност многим стручњацима у јавном сектору, сарадницима невладиних организација али и представницима релевантних министарстава да се упознају са савременим моделима заштите деце, да унапреде своја знања и вештине и на тај начин да избегну неке од замки на путу развоја система за превенцију и заштиту од насиља.

Значајан напредак у остваривању права свих грађана, а посебно деце, жена, старих, инвалида и маргинализованих група у друштву (Роми, избеглице, етничке мањине), на заштиту од свих облика насиља, злоупотребе и занемаривања, нехуманих и понижавајућих поступака, свих облика сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања, отмице и трговине децом и женама, остварен је након промена у земљи 2000-те. године, када је држава одлучно кренула пут реформи и Европске Уније.

Извршене су значајне измене Кривичног закона (2002) према којима се насиље у породици третира као криминални чин (чл. 118а) а донет је и нови Породични закон (2005) који третира насиље над женама као друштвени, а не лични проблем жене и дефинише мере заштите чланова породице од насилника. Значајну новину представља и Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривично-правној заштити малолетних лица као и Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом који се налазе у процедури усвајања у Скупштини Републике Србије.

Министарство рада, запошљавања и социјалне политике припремило је Нацрт Закона о заштитнику дечијих права (тзв. омбудсман за децу) који треба да уђе у процедуру усвајања у Скупштини у октобру 2005. године.

Од посебног значаја у процесу успостављања система за спречавање и заштиту од насиља је формирање Савета за права детета и Савета за равноправност полова Владе

Републике Србије. Савет за права детета, уз подршку УНИЦЕФ-а, израдио је Национални План Акције за децу, који је Влада усвојила 2004. године. У овом документу заштита деце од насиља истакнута као један од приоритетних задатака до 2015 године.

Заштита деце од насиља представља један од приоритета реформе система социјалне заштите коју спроводи Министарство рада, запошљавања и социјалне политике. У склопу реформских пројеката Министарства направљен је Општи протокол за заштиту деце од злостављања и занемаривања који је Влада РС усвојила августа 2005. године. У протоколу су јасно дефинисане улоге и одговорности установа, организација и појединаца из различитих сектора који учествују у сложеном процесу заштите детета (социјална заштита, здравство, образовање, полиција, правосуђе и др.) као и кораци у самом процесу заштите детета. Припремљен је и посебан протокол за поступање у случајевима сумње на злостављање и занемаривање деце у институцијама социјалне заштите. Значајну стручну помоћ у изради ових докумената пружио је УНИЦЕФ преко својих консултаната, а Краљевина Норвешка је, кроз финансијску подршку обезбедила финализовање ових докумената.

Министарство здравља је такође формирало посебну радну групу у оквиру експертске групе за здравље младих, која је направила предлог Стратегије за превенцију насиља младих у здравственом систему. Радна група ради и на изради посебног протокола за поступање у здравственим установама у случајевима сумње на злостављање и занемаривање деце и младих. У неколико великих здравствених установа у Србији успостављени су посебни тимови или јединице за спречавање, рано откривање и интервенције у раду са злостављаном и занемареном децом и младима (Институт за ментално здравље, Клиника за неурологију и психијатрију за децу и омладину, Одсек за адолесцентну психијатрију КБЦ „Др. Драгиша Мишовић“, Завод за здравствену заштиту студената, Институт за здравствену заштиту мајке и детета Србије).

Министарство просвете и спорта започело је недавно, у сарадњи са УНИЦЕФ-ом, пилот пројекат „Школа без насиља“ који треба да оснажи децу, наставнике и родитеље да се активно супротстављају насиљу над децом и да развију механизме за спречавање и заштиту од насиља у школи.

Неколико последњих година, Министарство унутрашњих послова РС активно учествује у реализацији бројних пројеката, као и превентивних програма у области заштите од насиља. У сарадњи са Министарством просвете и спорта РС, спроводе се пројекти „Школски полицајац“ и „Школа без дроге“ затим са Министарством рада, запошљавања и социјалне политике РС и невладиним сектором пројекти „Мобилни тимови за заштиту деце“ и „Тинејџер“. У оквиру пилот пројекта „Полиција у локалној заједници“ који је обухватио више општина на територији РС, реализовани су програми превенције насиља у школи, насиља у породици, насиља на спортским манифестацијама, превенције злоупотребе дрога. Пилот пројекат је спроведен у сарадњи са међународним организацијама *OEBS*, *DfID*, Националном дирекцијом полиције краљевине Норвешке и Швајцарске канцеларије за сарадњу и развој.

Интензивирана је и борба против трговине људима. На иницијативу *OEBS*-а маја 2001. године одржана је округли сто на ком је формиран Југословенски тим за борбу против трговине људима, чији је задатак био сачињавање механизма за сузбијање ове појаве. Овај тим је у марту 2002. године реорганизован и наставио са радом у оквиру Националног тима на нивоу Републике Србије.

Из овог кратког приказа досадашњег развоја и садашњих активности на спречавању и заштити од насиља у нашој средини, евидентно је да је током последњих неколико година направљен значајан помак, нарочито у законодавној области заштите од насиља. Међутим, механизми и инфраструктура, другим речима мрежа служби и услуга које треба да омогуће остваривање донетих прописа у пракси, углавном се још увек налазе у фази пилот пројеката или су зависни од међународних донација, без гаранција за одрживи развој.

Неуједначеност знања и вештина стручњака у разним секторима, недовољна

координација међу постојећим службама као и њихова неуједначена територијална распоређеност су и даље чинилац који доводи до тога да је ниво заштите у појединим срединама још увек врло низак и то углавном у оним срединама које су удаљене од великих градова, или које су по природи своје организације „удаљене од очију јавности“ (нпр. домови за особе ометене у развоју или са менталним поремећајима, казнено-поправни домови, колективни центри за избеглице и сл.). Намеће се потреба систематског планирања развоја служби и обуке кадрова да би се овакве неравноправности у доступности и квалитету заштите од насиља избегле.

Постало је јасно да даљи развој система за спречавање и заштиту од насиља није могућ без успостављања јединственог система евиденције података о насиљу и праћењу ефеката мера и програма који се спроводе.

Најзад, питање финансирања система за спречавање и заштиту од насиља који сада почиње да се интензивније развија, није до сада уопште разматрано, а оно је кључно за развој и одрживост система.

Анализа постојећих података о обиму и појави насиља, искуства која су до сада стечена у почетном успостављању система за спречавање и заштиту од насиља у нашој земљи, као и сазнања о искуствима земаља које имају развијен систем заштите од насиља, послужила су као основ за израду Полазног оквира Националне стратегије против насиља.

III. СТРАТЕШКИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА

Главни циљ будуће Националне стратегије против насиља јесте да се спречи насиље у свим његовим појавним облицима, а посебно насиље према деци, женама, инвалидним и старим особама, избеглицама и другим угроженим групама, и да се оствари основно људско право на заштиту од свих облика физичког и менталног насиља, злоупотребе и занемаривања, нехуманих и понижавајућих поступака, сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања, трговине људским бићима и свих других облика насиља и злоупотребе.

У складу са овим циљем основни стратешки правци развоја су следећи:

1. Усклађивање националног законодавства са релевантним међународним нормама и стандардима

- Извршити детаљну анализу постојећег законодавства које је релевантно за заштиту од насиља,
- Подржати измене закона које су у току и покренути доношење нових законских решења у области образовања, здравства, социјалне заштите, правосуђа, казног законодавства, равноправности полова, медија, статистике, која ће омогућити остваривање главног циља ове стратегије,
- Јачање механизма и капацитета за спровођење законских решења којима се обезбеђује спречавање и заштита од насиља. Потребно је развити посебне акционе планове који треба да омогуће ефикасну имплементацију, јасније дефинисање одговорности и једноставније праћење процеса спречавања и заштите од насиља. Када је реч о деци то подразумева даљу разраду процедура у органу старатељства и другим релевантним институцијама система, установљавање заштитника дечијих права (омбудсман), успостављање Националног центра за превенцију и заштиту деце од злоупотребе и тд.

- 2. Систематски и континуирано сензибилисати грађане за поштовање људских права и неговати културу ненасиља, посебно међу децом и младима**
  - Континуирано информисати грађане о људским правима и развијати програме ненасилне комуникације (путем медија, трибина, публикација), посебно међу децом и младима,
  - Подстицати отклањање свих стереотипа о насиљу, водећи рачуна посебно о медијима као и о образовним програмима и њиховој улози у отклањању стереотипа о насиљу као прихватљивом начину разрешавања конфликта.

- 3. Јачање свести и знања грађана за препознавање и реаговање у ситуацијама насиља**
  - Путем медија, публикација, трибина и кампања против насиља обезбедити информације грађанима о томе како да препознају насиље и коме да се обрате за помоћ.

- 4. Јачање улоге локалне заједнице и одговорности**
  - Развијање стратегија за спречавање и заштиту од насиља на локалном нивоу у складу са специфичностима локалних заједница и њиховим приоритетним потребама,
  - Формирање тела (Савета) на локалном нивоу које ће вршити континуирану анализу стања, идентификовати потребе, дефинисати улоге и међусобне одговорности свих учесника у процесу спречавања, сузбијања и заштите од насиља у локалној заједници,
  - Доношење локалног Плана за спречавање, сузбијање и заштиту од насиља у локалној заједници, обезбеђивање услова за његову реализацију (закључивањем протокола, развојем служби, обезбеђивањем средстава) и праћење извршења Плана.

- 5. Успостављање ефикасне мреже за заштиту од насиља**
  - Правилно усмеравање пријаве о насиљу ка одговарајућим службама које ће вршити процену, тријажу примљених пријава, предузимати мере заштите, организовати даљи поступак процене потреба и интервенција у сарадњи са осталим службама,
  - Доношење Протокола о међусекторској сарадњи у процесу заштите од насиља, на централном и локалном нивоу,
  - Развијање разноврсних видова подршке (мера, радњи и активности) за психофизички опоравак и социјалну реинтеграцију жртава и починилаца насиља,
  - Развијање посебних програма психосоцијалне подршке за посебно вулнерабилне групације и друге жртве насиља као и програме за починиоце насиља,
  - Обезбеђивање равноправних услова за пружаоце услуга из владиног и невладиног сектора.

- 6. Унапређивање знања и вештина стручњака везано за спречавање, сузбијање и заштиту од насиља**
  - Утврђивање минимума знања и вештина које стручњаци треба да имају а које су неопходне за превенцију, препознавање, процену и реаговање на насиље,
  - Израда одговарајућих програма едукације (образовних пакета) за разне профиле стручњака, узимајући у обзир и делокруг њиховог рада и акредитовање програма,
  - Континуирана едукација стручњака и свих особа које раде на пружању услуга и подршке у случајевима насиља, особа које раде на спровођењу закона којима се санкционише насиље као и особа задужених за информисање и сензибилизацију јавности за проблеме насиља, са циљем унапређења њиховог рада и правилног поступања у случајевима насиља.

- 7. Јачање личне одговорности свих учесника у процесу спречавања, сузбијања и заштите од насиља**
- Јачање механизма спровођења закона, других прописа и мера за спречавање, сузбијање и заштиту од насиља на свим нивоима, контролом њиховог остваривања, како у процесу утврђивања и обезбеђивања услова за реализацију појединих мера и активности тако и у непосредном раду на заштити.
- 8. Успостављање јединственог система евидентирања и базе података на свим нивоима, од локалног до централног, о појавама значајним за спречавање, сузбијање и заштиту од насиља.**
- Дефинисање параметара од значаја за спречавање, сузбијање и заштиту од насиља,
  - Развој механизма за прикупљање, евидентирање и обраду поузданих података на основу дефинисаних параметара,
  - Модернизација и прилагођавање постојећег статистичког система новим захтевима.
- 9. Подстицање истраживања везаних за појаву насиља**
- Потребно је подстицати истраживања везана за појаву насиља, улагањем у људске ресурсе, обезбеђивањем финансирања, као предуслов за унапређивање система у циљу бољег препознавања и реаговања на насиље. Од посебног значаја су истраживања ризика за појаву насиља и заштитних чиниоца који могу отклонити ризике и ублажити последице насиља, као и истраживања

Како би се осигурала применљивост и одрживост будуће стратегије, она се мора заснивати на партиципативном истраживању потреба и евалуацији ефеката донетих планова и мера, на континуираној едукацији и подршци тимовима који ће је имплементирати на локалном нивоу. Донети развојни планови и стратегије се морају редовно евалуирати и усклађивати са потребама друштва.

С обзиром да се ради о сложеним задацима неопходно је постићи сагласност и механизме сарадње, финансирања и праћења постављених циљева.

Остваривање циљева могуће је само кроз партнерски однос, укључујући и финансирање свих релевантних министарстава, локалних самоуправа, академских институција, невладиног сектора и међународних организација.

NAPOMENE

NAPOMENE

NAPOMENE